Николай Бутылов – Раиса Ширманкина – Габор Заиц: Мордовско–русский, русско–мордовский пробный словарь лингвистических терминов

Издатель В. С. Афанасьев. Саранск, 2015.
ISBN 978-5-905093-69-2

A kis nyelvek túlélésének egyik záloga a szaknyelv megteremtése. E téren az utóbbi időben fontos események történtek. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Pusztay János kezdeményezésére létrejött Terminologia Scholaris sorozat, melynek keretében öt oroszországi finnugor nyelvből (zürjén, votják, cseremisz, erza, moksa – a mordvin itt két különálló nyelvként szerepel) jelentettek meg szaknyelvi szójegyzékeket a következő iskolai tárgyakból: irodalom, nyelvtan, történelem, társadalomismeret, matematika, kémia, fizika, biológia, informatika és földrajz (a sorozatról ld. Dányi Zita írását jelen kötetben, illetve két ismertetésemet: FUD 19 [2012]: 234–238, 20 [2013]: 318–322).

Az egyes tudományterületek szaknyelvének megteremtése különböző szinteken áll. Általában a legelőrehaladottabbnak a nyelvészeti szókincs kidolgozása tűnik, de sajnos, még itt is rengeteg tennivaló áll a szakemberek, nyelvújítók előtt. Erre két mordvin példát hozok. Az egyik a D. V. Cigankin főszerkesztésében 2000-ben megjelent erza nyelvű grammatikakönyv, az *Эрзянь кель. Морфология,* a másik pedig az egykori és mai szótárak adatai.

Előbbiből találomra szemezgetve néhány példa, amely jól mutatja, hogy itt sokszor csak az orosz terminológia kapott mordvin toldalékokat: *падежесь* 'eset', *инфинитивесь* 'főnévi igenév', *суффиксэсь* 'toldalék', *числась* 'szám', *морфологиянь процесстнэ* 'morfológiai folyamatok', *морфологиясь ды синтаксисэсь* 'alak- és mondattan', *грамматикань категориясь* 'nyelvtani kategória' – és a sort még hosszan lehetne folytatni…

A szótárakból kiragadott példák talán jól érzékeltetik, hogy az elmúlt évtizedekben jelentős változások történtek ugyan, de még messze vagyunk attól, hogy elmondhassuk, sikerült megteremteni – és használatba vetetni! – a lingvisztikai szakszókincset. (A táblázatba az 1948-ban és 2012-ben megjelent orosz–erza szótárak1 adatait vettem fel. Csillaggal jelölöm a mordvin alakokat.)

[1] Коляденков, М. Н. – Сульдин, Ф. В. – Тарасов, Л. П. – Цыганов, Х. Ф.: *Русско–эрзянский словарь.* Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1948; Борисова, О. Г. – Живаева, М. Н. – Казаева, Н. В. – Кочеваткин, А. М. – Мосин, М. В. (отв. ред.) – Моторкина, С. Г. – Рябова, Г. В.: *Русско–эрзянский словарь. Рузонь–эрзянь валкс.* Красный Октябрь, Саранск, 2012.

Orosz	**1948**	**2012**
глагол 'ige'	*Глагол*	*глагол; тевлем**
гласный 'magánhangzó'	*гласной, вайгельксэнь**	*гласной; гайтень*, вайгельксэнь**
грамматика 'nyelvtan'	*Грамматика*	*грамматика*
диалект 'nyelvjárás'	*Диалект*	*диалект*
запятая 'vessző'	*Запятой*	*запятой*
лингвистика 'nyelvtudomány'	*Лингвистика*	*лингвистика; кельсодамо*, кельде тонавтома**
междометие 'indulatszó'	*междометия*	*междометия*
местоимение 'névmás'	*местоимения*	*местоимения; лемполавкс*, лия лем**
морфология 'alaktan'	*Морфология*	*морфология; валонь формадо тонавтнема**
наречие 'határozószó'	*Наречия*	*наречия*
предложение 'mondat'	*предложения, мерема*, ёвтавкс**	*мерема*, ёвтавкс*, кевкстема**
прилагательное 'melléknév'	*прилагательной*	*прилагательной*
Причастие 'melléknévi igenév'	*Причастия*	*причастия*
склонение 'főnévragozás'	*Склонения*	*(валонь) полавтнема**
словарь 'szótár'	*валкс*, словарь*	*валкс**
согласный 'mássalhangzó'		*Согласной*
союз 'kötőszó'	*Союз*	*Союз*
спряжение 'igeragozás'	*Спряжения*	*спряжения, полавтнема**
существительное 'főnév'	*существительной*	*существительной; лемвал**
точка 'pont'	*Точка*	*Точка*
фонетика 'hangtan'	*Фонетика*	*фонетика; гайтте тонавтома**
числительное 'számnév'	*числительной*	*Числительной*

Pozitív ellenpéldaként M. D. Imajkina *Неень шкань эрзянь келесь. Фонетика* című, 2008-as könyvét tudom felhozni. A szerző komoly nyelvújító és nyelvművelő munkát végzett az erzául írt egyetemi tankönyvében. Ahogy recenzense, Keresztes László írta a FUD 19. számában, 2012-ben: „Terminológiai újításai, megoldásai reményeim szerint nagyrészt el fognak terjedni, és bekerülnek az oktatásba és az erza-mordvin tanulók nyelvhasználatába is. Úttörő munka, hiszen ez a munka egy tudományág, a nyelvtudo-

mány egyik fontos fejezetének „megszólaltatása” anyanyelven. A mű indíttatást és példát jelenthet más tudományágak és területek szókincsének mordvinná válásához, amelynek révén lassan-lassan a mordvin is alkalmas lehet arra, hogy kulturális, tudományos és társadalmi (közigazgatás, jog stb.) vonalon is egyenrangú kommunikációs eszközzé váljon.”

*

A 2015-ös oului finnugor kongresszuson kaptuk kézbe azt a kisméretű, 87 lapos próbaszótárt, amely újabb lépés a szaknyelvteremtés útján. A szótáracska anyaga javarészt a három szerző eddigi nyelvújító munkásságának szintézise (sajnos, Sirmankina 2006-ban elhunyt), elsősorban Sirmankina és Zaicz *Mordvin nyelvészeti terminusok* (FUD 9 [2002]: 131–144), valamint Zaicz és Butilov *A mordvin nyelvészeti terminológia kérdései.* FUD 11 [2004]: 141–154) cikke alapján. A kis kötet keletkezési körülményeinek furcsaságairól Zaicz Gábor a Finnugor Világ 2015. decemberi számában (50–51) ezt írja: „…egyáltalán nem hallottam arról, hogy Butilov a két, Debrecenben megjelent közlemény alapján […] egy orosz–mordvin és egy mordvin–orosz szójegyzéket szerkeszt, és azt jóváhagyásom, egyáltalán tudomásom nélkül megjelenteti”.

A szótár bevezetésében Ny. Butilov két rövid írása olvasható. Az első *(О языковом строительстве и терминотворчестве)* a témához csak érintőlegesen kapcsolódó nyelv- és társadalompolitikai, (nyelv)szociológiai eszmefuttatás, melynek véleményem szerint legfontosabb gondolata az iskolarendszerről szól. Habár vannak biztató jelek (mordvin gimnázium nyílt, megszaporodott a mordvin általános iskolák száma, mordvin nyelvű újságok látnak napvilágot), de a közoktatás túlnyomó része orosz nyelven folyik. S rögtön tegyük hozzá: éppen ezért rendkívül fontos a mordvin nyelvű (iskolai) terminológiák megteremtése, s azon belül is a legégetőbb az anyanyelvoktatás szakszókincsének létrehozása.

A második írásban *(К проблеме выработки мордовской терминологии)* Butilov két utat javasol. Az egyik a nemzeti identitás szempontjából fontos purista szemlélet; a másik a nemzetközi szókincs átvétele. Meglátása szerint a legeredményesebb e két módszer harmonikus alkalmazása. A szótáracskában ugyanakkor csak a purista szemlélet diadalmaskodik – ez teljesen érthető, hiszen a szerzőknek erőteljes nyelvújítási tevékenységet kell folytatniuk.

Ez a rész angolul is helyet kapott a kötetben. Ehhez csak egy megjegyzés: a nevek átírása egészen szörnyű: Zaicz, Keresztes és Sirmankina itt Zaytz, Kerestesh és Shiriminaina néven szerepel…

Maga a szótári rész orosz–mordvin és mordvin–orosz egységekből áll. Előbbiben 394, utóbbiban 401 szócikk kapott helyet. A mordvint Butilov egy nyelvnek tekinti: a 7. és a 10. oldalon „мордовский (мокша и эрзя)”-ként definiálja, habár utóbbi helyen, ugyanazon bekezdésben „мордовские языки”-ről is ír. Zaicz Gábor, a szótáracska másik szerzője évtizedek óta küzd az egységes mordvin irodalmi nyelv megteremtéséért.

A moksa és erza alakokat a szócikkekben pontosvesszővel választják el, pl. *отрицание* ’tagadás’ ~ *аф мярьгома; амерема* (tkp. ’nem mondás’), *языкознание* ’nyelvtudomány’ ~ *кяльлувкссодама; кельлувсодамо.* Ahol egy adat szerepel, az vélhetően mindkét nyelvjárásra vonatkozik, pl. *архаизм* ’archaizmus’ ~ *ташто вал* ’régi szó’. Bár ez néhol gyanús, hiszen az *артикль* ’névelő’ címszóban megadott *икелевал* egyértelműen erza alaknak tűnik, vö. mdM *инголе* ’elöl’; s ugyanígy: *прямая речь* ’egyenes beszéd’ ~ *виде кортамо,* vö. *речь* ~ *корхтама; кортамо* stb. Ld. viszont: *корень слова* ’szótő’ ~ *валъюр; валъюр.*

Szubjektív véleményem: talán szerencsésebb lenne a mordvin megfelelések/címszavak közül az erzát előre helyezni, hiszen egyrészt az a nagyobb létszámú nyelvjárás, másrészt pedig annak (nyelvészeti) terminológiája a kidolgozottabb.

Az orosz szakszavak mordvin megfelelőit a szerzők alapvetően négyféle eljárással igyekeznek létrehozni: a) összetételeket alkotnak, b) képzők segítségével dolgoznak, c) körülírással és d) tükörfordítással adják meg a jelentéseket. Természetesen ezek a kategóriák egymásba is olvadhatnak, hiszen a tükörszavak lehetnek összetételek is, illetve kaphatnak képzőket. A tükörfordítások nem feltétlenül csak az oroszból jöhetnek, hanem esetenként a magyar is lehet az „ihlető nyelv”.

a) Néhány példa az összetételekre (itt csak az erza alakokat adom meg):
лексикология ’lexikológia’ ~ *вал/тонавтома* ’szó/tanítás’;
наречие ’határozószó’ ~ *перька/лемт* ’körül/nevek’;
падеж ’eset’ ~ *лем/пе* ’(fő)név/vég’;
предложение ’mondat’ ~ *вал/рисьме* ’szó/lánc’;
имя прилагательное ’melléknév’ ~ *ён/лем* ’oldal/név’;
имя существительное ’főnév’ ~ *пря/лем* ’fő/név’;
имя числительное ’számnév’ ~ *лув/лем* ’szám/név’, *цёт/лем* ’ua.’.

b) Gyakoribb eszköz a szóképzés. A névszóképzők közül a szerzők a ma produktív *-кс, -вкс* és *-ма/-мо* képzőkkel dolgoznak (érdekes, hogy az absztrakt képzők között szintén termékeny *-чи* nem kapott szerepet):
аффиксы ’affixum, toldalék’ ~ *поладкс* < *поладо-* ’(meg)told, folytat’;

местоимение 'névmás' ~ *лемполавтовкс* < *лем* 'név' + *полавто-* '(ki)cserél, felcserél';
говор, наречие 'nyelvjárás' ~ *кортавкс* < *корта-* 'beszél';
окончание 'végződés' ~ *полавтнема* < *полавтне-* 'cserél, vált';
определенность 'határozottság' ~ *невтема* < *невте-* '(meg)mutat, bemutat';
палатализация 'palatalizáció' ~ *чевтелгадома* < *чевтелгадо-* 'megpuhul, meglágyul';
порядок слова 'szórend' ~ *валмолема* < *вал* 'szó' + *моле-* 'megy';
союз 'kötőszó' ~ *сюлмавкс* < *сюлма-* '(meg)köt, összeköt';
ударение 'hangsúly' ~ *вачкодькс* < *вачкоде-* 'üt, megüt';
точка 'pont' ~ *путовкс* < *путо-* '(le)tesz, (le)rak';
число 'szám' ~ *лововкс* < *лово-* '(meg)számol' stb.

A terminusok egy része teljesen új, eddig nem létezett szó, egy része viszont a köznyelvben élő lexéma, ezeket a nyelvújítók új jelentéssel ruházták fel. Az előbbi szóhalmazból ilyen a *поладкс* 'toldás, meghosszabbítás', *полавтнема* 'cserélés, váltás', *невтема* '(meg)mutatás, rámutatás', *чевтелгадома* 'megpuhulás, meglágyulás', *вачкодькс* 'ütés, csapás', *путовкс* 'betét, letét'.

c) Az új terminusok gyártásának legnehezebb (és emiatt sokszor kevésbé sikeres) módszere a körülírás:
деепричастие 'határozói igenév' ~ *перькаксонь тевлем* (< *перька* 'körül', *тевлем* 'ige = dolognév');
диалектология 'dialektológia' ~ *кортавкс-пурнавксонь тонавтома* 'nyelvjárás-gyűjtés tanítás';
дифтонг 'diftongus' ~ *кавонзазь кувакасто ёвтавиця эшгай* 'kétszeres hosszan mondott hang';
заимствование 'kölcsönzés' ~ *лия кельстэ саезь вал* 'más nyelvből vett/kapott szó';
причастие 'melléknévi igenév' ~ *ёнлемень тевлем* 'ua.';
единственное число 'egyes szám' ~ *вейке лововмань невтема тешкс* 'egyes számot mutató jel';
множественное число 'többes szám' ~ *ламо лововмань невтема тешкс* 'többes számot mutató jel' stb.

d) Tükörfordítások:
будущее время 'jövő [levő] idő' ~ *сыця шка* '(el)jövő, érkező idő';
прошедшее время 'múlt idő' ~ *ютазь шка* 'ua.';

вносительный падеж ’illativus [szó szerint: bevivő eset]’~ *совамонь пайма* (< *совамо* ’belépés, bejövetel’);
дательный падеж ’dativus [szó szerint: adó eset]’ ~ *максомань пайма* (< *максома* ’adás’);
исходный падеж ’elativus [szó szerint: kiinduló eset]’ ~ *лисемань пайма* (< *лисема* ’kijövetel’);
возвратный глагол ’visszaható ige’ ~ *велявтыця тевлем* (< *велявто-* ’visszafordul, visszatér’);
вопросительный знак ’kérdőjel’ ~ *кевкстема тешкс* (< *кевкстe-* ’kérdez’, *тешкс* ’jel’);
восклицательный знак ’felkiáltójel’~ *серьгедема тешкс* (< *серьгеде-* ’(fel)kiált’);
транскрипция ’transzkripció, átírás’~ *пачксёрмадовкс* (< *пачк* ’át, keresztül’, *сёрмадо-* ’ír’) stb.

A terminológia kiforratlanságát jelzik a megoldási változatok, a szerzők – nagyon helyesen – a felhasználókra bízzák, melyik fog ezek közül meggyökeresedni, pl. *послелог* ’névutó’ ~ *вал/меелькс* és *мельга/вал* (< *вал* ’szó’, *меель-, меьлга* ’után’); *суффикс* ’szuffixum, toldalék’ ~ *невтема/пель* (’utalás/rész’) és *поладкс* ’toldalék’.

A kis könyvecske szóteremtéseinek egy része természetesen ki fog hullani az idők rostáján, de nagyobbik részük remélhetőleg megmarad. Jó lenne, ha Nyikolaj (Mikol) Butilov és Zaicz Gábor (és mások) munkássága nem állna meg ezen a szinten, hanem javaslataik beépülnének az iskolai tankönyvekbe, egyetemi jegyzetekbe, s belátható időn belül a mordvin nyelvészeti szakszókincs valóban *mordvin* terminológiává tudna válni.

MATICSÁK SÁNDOR